

KROONIKA

ÜLEMAAILMSE VASTASSEISU PIIRKONDLIKUD ASPEKTID: KONVERENTS KÜLMAST SÕJAST LÄÄNEMERE REGIOONIS

Ligikaudu neli aastakümnet väldanud konfrontatsioon Nõukogude Liidu ja Ameerika Ühendriikide vahel haaras endasse kahe suurjõu kõrval hulgaliselt kõige erinevama tausta ning taotlustega piirkondi, riike ja rahvaid. 27.–28. novembril 2010 Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudis dotsent Olaf Mertelsmanni organiseeritud rahvusvahelisel konverentsil (“The Baltic Sea Region and the Cold War”) võeti Külma sõda vaatluse alla just regionaalsest tasandist lähtudes. Üheksa erineva riigi teadlased katsid Läänemere kaldaid silmist laskmata teemaderingi diplomaatilistest nüanssidest või luuretegevusest kuni sotsiaalsete ning kultuuriliste mõjudeni.

Rida ettekandeid lähenesid Külma sõja problemaatikale läbi Baltikumi vaatenurga. Kuidas täpselt kujunes sõja ajal ning järel Eesti, Läti ja Leedu Nõukogude Liitu inkorporeerimise mittetunnustamine lääneriikide poolt (asjaolu, mis okupatsiooni ajal soodustas Balti diplomaatide tegevust läänes ning oli aluseks iseseisvuse taastamisele õigusliku järjepidevuse alusel), sellele küsimusele keskendus kaks ettekannet. Ameerika Ühendriikide ning Suurbritannia valmidus hoiduda Balti riikide inkorporeerimist *de jure* tunnustamast seisis aastail 1940–45 nii-öelda noateral, leidis professor Eero Medijainen (Tartu). Suurbritannia sõltus selles osas suuresti Valge Maja survest, viimasel aga tuli arvestada ühelt poolt avaliku arvamuse ja oma moraalse palge säilitamisega ning teisalt minna liitlassuhete huvides kompromissidele Staliniga. Niisugustes oludes polnud Ühendriikide välispoliitika sõja jooksul sugugi muutumatult ühemõtteline.

Sõjajärgsele perioodile keskendunud Kaarel Piirimäe (Tartu) tõi nii Briti kui Ameerika poliitikute seisukohti analüüsides esile valmisoleku Balti küsimuses vajadusel järeleandmisi teha. Teisalt aga oli Baltikumi staatus muutunud ebavõrdse kaaluga panuseks: Ühendriikide puhul oleks see kahtlemata oluliselt kahjustanud valitsuse mainet, Stalin seevastu tundis

end liidetud alade faktilise valitsejana piisavalt kindlalt, et mitte lugeda lääneriikide formaalset tunnustust suuremate järeleandmistele vääriliseks. Tegelikult oli juba mõni aeg enne sõja lõppu hakanud nn suure kolmiku suhetes ilmne Baltikumi probleemi tõstatamisest hoidumine, mis muutis selle omamoodi surnud küsimuseks. Kokkuleppele loodeti jõuda sõja järel, ühenduses suuremate vaidlusasjadega nagu Saksamaa tuleviku paikapanek. Et aga Saksamaa osas jäigi suhete jahenedes ja Külma sõja puhkedes üksmeel leidmata, kinnistus lõplikult kogu Külma sõja ajaks ka sõja jooksul kujunenud mittetunnustamispoliitika. Lisaks formaalsetele peensusüstele oli sel kõigel omas ajas ka äärmiselt eluline dimensioon, rõhutas Piirimäe. Sajad tuhanded sõja käigus kaardilt kadunud Eesti, Läti ja Leedu kodanikud Saksa okupatsioonitsoonide põgenikelaagrisse oleks annekteerimise tunnustamise korral muutunud ametlikult Nõukogude Liidu kodanikeks. Nii oleks omakorda antud Nõukogude Liidule vabad käed nende massiliseks sundrepatrieerimiseks. Tagasisaadetutele osaks saada võiv traagiline saatus sellise stsenaariumi korral polnud muuseas saladuseks ka lääneriikide valitsustele.

Juliette Denis (Pariis) ettekandes võeti eelneva valguses lähemalt vaadelda Saksa põgenikelaagritesse sattunud lätlasi, keda erinevail hinnanguil oli 130–160 000. Põgenike huvide esindajaiks kujunenud Läti diplomaatidel tuli anneksiooni mittetunnustamise eest ning repatrieerimise vastu võideldes tegeleda ka läänes kohati lätlastest kujunenud negatiivse kujutluspildi kummutamisega. Propagandistlikel eesmärkidel lihtsustatud oli aga nii nõukogude võimu kui ka pagulaste liidrite poolt maalitud pilt Läti ning kogu Baltikumi sõjapõgenikest: ühtlasele fašistlike kurjategijate massiivile vastandati nägemus intellektuaalidest ja kõrgelt kvalifitseeritud tööjõust koosnevast ning etniliselt homogeensest grupist, keda lisaks ühendas süütu stalinismiohvri staatus. Põgenikelaagrisse sattunute tegelik profiil, mida Denis ka põhjalikult kirjeldas, oli loomulikult märksa mitmekesisem.

Pagulaste tegevusele sõjajärgses Euroopas oli pühendatud mitu ettekannet, neist kaks eestlastele ja lätlastele Rootsis. Lars Fredrik Stöckeri (Firenze) sõnul on seni Külma sõja uuringutes prevaleerinud diplomaatiline ja poliitiline ajalugu suunatud bipolaarsuse, eraldatuse ja vastandumise rõhutamisele. Selline lähenemisviis taastoodab jätkuvalt nägemust raudsest eesriidest kui läbimatust tõkkest. Fookuse nihkumine kultuurilistele ja sotsiaalsetele aspektidele ning mitteriikliku tasandi suhetevõrgustikule võimaldaks seevastu näha eraldatuse kõrval rohkem ka kontakte ja vastasmõjusid. Ettekandja näitlikustas seda, võttes vaatevälja eesti pagulaskonna Rootsis. Uurides välis- ja kodueestlaste vahel toimunud kommunikatsiooni

üle suletud Läänemere, on selge, et infovahetus säilis ka kõige isoleeritud perioodil, rääkimata 1960. aastatel mitmekesistunud kontaktidest.

Rootsi võimude suhtumisest Lätisse ning läti pagulastesse, mida annab mitmeti üldistada ka kogu Baltikumi kohta käivaks, kõneles Argita Daudze (Riia). Väikeste riikide võimalused on ikka ja alati sõltuvuses geopoliitilistest oludest, tõesed ettekandja, analüüsid Rootsi nn väikeste sammude poliitikat Baltikumi suhtes aastail 1940–80. Püüdes Nõukogude Liiduga heade suhete säilitamise nimel vältida igasuguseid julgemaid seisukohavõtte, oli samas, vastavalt demokraatliku riigi aluspõhimõtetele, pagulasaktivistide avalik tegevus riigis lubatud. Mitteametlikult jätkus ka huvi Balti riikides toimuvate arengute vastu. Daudze andis ülevaate eriti 1970.–80. aastatel oluliseks infoallikaks kujunenud raportitest, mis saabusid Rootsi diplomaatidelt Leningradist. Neis edastati kohaliku ajakirjanduse, reise ja isiklike kontaktide abil kogutud andmeid liiduvabariikide sisepoliitikast, majandusest, kultuurist, rahva meeleoludest. Nõukogude Liidu lagunemisel tähendas see, et just Rootsi oli teistest lääneriikidest paremini ette valmistatud Baltikumis kujunenud olukorra ning sinise uue poliitilise eliidi mõistmiseks.

Balti diplomaatide huvi keskmes olid Ameerika Ühendriikide ja Nõukogude Liidu suhted, kuid sõjajärgses maailmas hakkasid kujunema teisedki mõjukeskused. Üheks selliseks oli kahtlemata Hiina. Seda, et Külma sõda ei lõppenud mitte kõikjal maailmas Berliini müüri langemisega, tuletas meelde Vahur Made (Tartu). Üks tänaseni aktuaalsetest konfliktidest vindub Hiina Rahvavabariigi ning Taiwani (ehk Hiina Vabariigi) vahel. Külma sõja elemendid on aga seeläbi elujõulised ka tänases Eestis, mis puutub riigi välispoliitika ametlikku seisukohta nende riikide suhtes. Hiina Rahvavabariigi survele nn ühe Hiina poliitikast hoolikalt kinni pidades piirduakse tänini Taiwani puhul vaid mitteametlike majanduslike või kultuuriliste suhetega. Selle hoiaku lätted asuvad 1960.–70. aastates, mil Nõukogude Liidu-Hiina suhete jähnenemine ning viimase lähenemine Washingtonile pani Eesti diplomaadid põhimõttelise küsimuse ette: kas ollakse kommunismi- või nõukogudevastased? Valiku tegemisel sai määravaks reaalspoliitika: kommunistlik Hiina, vaatamata ideoloogilistele ühisjoontele Nõukogude Liiduga, ei ohustanud kuidagi Balti riike. Pigem vastupidi, Baltikumi olukord võeti meeleldi oma nõukogudevastase propaganda arsenaliga, ning taasiseseisvumise protsessis peeti Hiina toetust idealistlikest kaalutlustest olulisemaks.

Sõjajärgne aeg jagas Euroopa vastasleerideks, ent selle kõrval algas ühtlasi liikumine Euroopa ühendamise suunas. Euroopa Liikumise vahendusel osalesid ka Balti eksiilpoliitikud Euroopa integratsiooni protsessis.

Erilist koostöövaimu Eesti, Läti ja Leedu poliitikute vahel ei olnud, tõesel teemal rääkinud Pauli Heikkilä Turu ülikoolist. Euroopa poolt vaadates sooviti Baltikumile läheneda pigem ühiselt, koondades sealsed esindajad Balti Nõukogusse. Eksiilpoliitikud ise eelistasid aga toimida eraldiseisvate rahvuskomiteedena. Balti Nõukogu eksisteeris seetõttu vaid lühiajaliselt (1948–50). Ka jäi Euroopa ühinemisliikumine Balti diplomaatide seas pigem teisejärguliseks huviks, seda võrreldes panustamisega Ameerika Ühendriikidele kui peamisele Nõukogude Liidu vastasmängijale.

Diplomaatia ja pagulaste küsimuste kõrval tegeleti konverentsil ka sellega, mil moel mõjutas ida-lääne vastasseis elu raudse eesriide taga. Sotsiaalset hinda, mida Nõukogude liiduvabariigid Külma sõja eest pidi maksma, arvestas Eesti näitel kokku Olaf Mertelsmann (Tartu). Hinnates sõjajärgset olukorda Baltimaades on laiema rahvusvahelise tausta mõju sellele sageli tähelepanuta jäetud. nõukogude võimu poliitika vastliidetud alade suhtes oli aga kahtlemata seotud ka arengutega Nõukogude Liidu ja lääneriikide omavahelistes suhetes. Vaenu ja usaldamatuse süvenemine endiste liitlaste vahel intensiivistas Baltikumis kui Nõukogude Liidu kõige läänelikumas piirkonnas läbiviidavat sovetiseerimist ning puhastusi erinevais ühiskonnakihtides. Lääne propaganda omakorda soodustas põhjendamatuid lootusi Briti ja Ameerika sõjalisele sekkumisele Baltikumis toimuvasse, hoogustades nii relvastatud vastupanuliikumist ning kasvatades selle ohvrite arvu. Kogu ühiskonda tervikuna puudutas aga Stalini otsus jätkata majanduse edasist militariseerimist elustandardi arvelt. Sõja lõppedes ei asunud Nõukogude Liidus mitte ülesehitustööle nagu mujal Euroopas, vaid jätkati rasketööstusse investeerimist, jättes põllumajanduse, infrastruktuuri ja olmetingimused tagaplaanile. Sõjast niigi muserdatud oludes süvenes alatoitumus, mis koos viletsate olmetingimustega põhjustas suremuse tõusu sellise määrani, et Mertelsmanni sõnul võib sõjajärgseil aastail rääkida lausa sotsiaalsest katastroofist. Militariseerimise mõjud on aga tuntavad tänapäevani, ühe näitena sellest pole seni lahendada suudetud struktuuralseid ja sotsiaalseid probleeme, mis kujunesid välja aastakümnete jooksul tuumaprogrammi huvides majanduslikult ebatasuvat põlevkivitööstust eelisarendades.

Lisaks tuleb tänapäeval toime tulla ka aastakümnete jooksul kujunenud mentaalse pärandiga. Nõukogude Liidu lagunemise järel kõikjal postsotsialistlikes maades ilmnev tung mälestuste talletamisele nii individuaalsel kui ka institutsionaalsel tasandil on üheks märgiks jätkuvast vajadusest nõukogudeaegseid kogemusi lahti mõtestada. Martins Kaprans Läti ülikoolist märkis, et aastail 1991–2008 on Lätis ilmunud ühtekokku 195

nõukogude perioodi puudutatavat autobiograafiat. Kapransi hinnangul on nende üheks selgeimaks ühisjooneks otsingud positiivse identiteedi järele. Ilmneb püüd seista vastu n-ö ametlikule mäluoliitikale – tänapäevaste poliitikute, ajakirjanike ning teiste avaliku diskursuse kujundajate kalduvusele suhtuda hukkamõistvalt nõukogude aja positiivsesse meenutamisse ning suunata inimesi allasurutud rahva kannatusi ja heroismi rõhutama. Autobiograafiates otsitakse võimalusi ajaloonägemuseks, mis oleks paindlikum lausnegatiivsest või -positiivsest (viimast esindab Läti venekeelne elanikkond) käsitluslaadist. Pragmatiliste põhjenduste toomine, kui juttu on tegutsemisest parteis või mõnes muus nõukogulikis institutsioonis, toonase ning praeguse elukorralduse võrdlemine (tihti viimase kahjuks) – Kaprans tõlgendab selliste motiivide sagedast esinemist katsena nõukogude-kogemust normaliseerida.

Külma sõja mõjusid idabloki riikides näitas Pierre-Frédéric Weber Szczecini (Stettin) linna näitel, millele ida-lääne konflikt tähendas senise välja kujunenud positsiooni häirumist Läänemere lõunakaldal. Teise maailmasõja järgse piiride nihutamise tulemusena läks piirkond Saksamaalt Poola kätte ja saksa elanikkond vahetati välja poolakate vastu. Varasemate harjumuspäraste sidemete läbi lõikamine Saksamaaga oli üheks põhjuseks, mis häiris taastumist sõja tagajärgedest, samuti aga ka asumine Ida-Euroopa militaarstrateegiliste ning majanduslike huvide sõlmpunktis. Diplomaatilises võitluses ning piirialal aset leidnud intsidentides, mis kestsid kuni 1980. aastate lõpuni, ilmnis Poolat kummitama jäänud hirm kaotatud alade võimaliku tagasitaotlemise ees sakslaste poolt. Ka pärast piiride tunnistamist ühendatud Saksamaaga ning liitumist Euroopa Liiduga painab piirkonda identiteedikriis ja suutmatuse end regioonis positsioneerida.

Mitu ettekannet olid pühendatud ka Külma sõja avaldustele demokraatlikus Euroopas, täpsemalt Põhjamaades. Ühelt poolt olid need riigid Nõukogude aktiivse propaganda sihtmärgiks. Oluline koht oli siin kõikvõimalikel koostöö- ja sõprusorganisatsioonidel. Kim Frederichsen (Odense) näitas Nõukogude kultuuridiplomaatia võtteid Taani ja Nõukogude Liidu vahelise koostöö ühingu näitel. Kui üks paljudest omataolistest, tegutses see praktiliselt täielikult Moskva suunamisel ja rahastamisel. Ühingu tegevused (loengud, filmiõhtud, ajaleht, kinnimakstud reisid Nõukogude Liitu jne) ei pärvinud Frederichseni hinnangul siiski suuremat tähelepanu, propagandast enam mõju omasid nõukogude võimu tegelikud ettevõtmised, nagu Taanis teravat protesti põhjustanud Ungari ülestõusu maha surumine. Üksikuid ettevõtmisi saatis siiski edu, üheks selliseks võib ettekandja hinnangul pidada Erik Vagn Jensen raamatut

Ukendte naboer – sovjetrepublikkerne Estland / Letland / Litauen (Tundmatud naabrid, 1977). Nõukogude propaganda tüüpseisukohtadega täide-
tud raamatut kasutati alternatiivide puudumise tõttu paraku õppemater-
jalina Taani koolides.

Teiselt poolt toimus Põhjamaades tihe koostöö kommunismiohuga võit-
lemisel. Seda, milliste peensusteni võis minna mitteametlikke kanaleid pidi
toimuv varjatud tegevuse koordineerimine, selgitas Iben Bjørnsson (Kopen-
haagen). Nii levis Põhjamaades info üle riigipiiride luureorganisatsioonide
koostöö kõrval ka sotsiaaldemokraatlike parteide liidrite omavaheliste side-
mete kaudu. 1950. aastate esimesel poolel, mil kommunismi levikut peeti
Põhjamaade võimuparteide poolt esimese järgu probleemiks, arutati partei-
liidrite omavahelistel kohtumistel julgeolekuküsimusi kuni võimalikule riig-
ipöördekatsele reageerimiseni välja, vahetati infot kommunistide tegevuse
kohta oma riigis ning jagati kogemusi nende vastu võitlemiseks. Koostöös
osalesid ka Lääne-Saksa sotsiaaldemokraadid, kellelt pärines detailne teave
Ida-Saksa kommunistide, sh võimalike Skandinaaviamaades liikvel olevate
Ida-Saksa spioonide kohta. Soomlased omakorda töid kaasa teavet näiteks
Nõukogude sõjaväe tegevusest piiriäärsetel aladel.

Soome positsioon otse Nõukogude Liidu kõrval tähendas küll pidevalt
tuntavat naaberriiği survet, teisalt avas aga ka võimalusi soodsateks kontakti-
deks. Virpi Kaisto (Lappeenranta) on uurinud majandusalast koostööd Lääne
ning Nõukogude Liidu vahel Soome ehitusettevõtte Finn-Stroi Ltd. tegevuse
põhjal. Ettevõtte loodi 1972. aastal, viimaks läbi Soome piiri vahetus lähedu-
ses asuva Svetogorski paberivabriku laiendamist ja moderniseerimist. Pro-
jekt polnud Nõukogude Liidu vaatepunktist paljude teiste omataoliste seas
küll suurimate killast (Togliatti AvtoVAZ jt). Ka Soome-Nõukogude Liidu
koostöös leidis sarnaseid ettevõtmisi varasemastki ajast, sh Viru hotelli ehi-
tus aastatel 1969–72. Ent Soome mõistes oli projekti mastaap siiski midagi
täiesti uut ning kujunes seetõttu omamoodi mudelnäiteks, kuidas ületada
kahe erinevatel ideoloogilistel positsioonidel asuva riigi ühistegevuse käigus
esile kerkivaid ootamatuid raskusi. Näiteks tuli tavapärastele ehitustehniliste
küsimuste kõrval soomlastest projektijuhtidel korraldada igapäevane piiri-
ületus kuni 1400 Soome piiriäärses linnas majutatud töölisele, ning tagada,
et ei seejuures levitataks Nõukogude poolele vastumeelset infot, mistõttu
kahe riigi töölise käitumine töökohal oli rangelt reglementeeritud.

Konverentsi peaesinejaiks olid kaks ise Külma sõja tingimustes tegut-
senut, kes ka oma ettekannetes tuginesid muu kõrval sügavatele isiklikele
kogemustele. Pikaagese NATO peakorteri töökogemusega praegu pensionil
olev kontradmiraal Sigurd Hess (Saksamaa) võttis vaatluse alla lääne ning

Nõukogude Liidu ja idabloki riikide salateenistuste kokkupõrked Läänemeresel toimunud luuretegevuse raames. Tippajaks kujunesid selles plaanis 1950. ja 1960. aastad, hiljem poliitilisel tasandil pinged küll teatud määral leevenesid, kuid et vastastikune isoleeritus säilis, ei vähenenud ka luure tähtsus info hankimisel kuni 1980. aastate lõpuni. Hess kinnitas mereluure tähtsust info hankimisel. Vastaspoole võimeid tunti üldiselt väga hästi. Interpretatsiooni mõjutasid aga ideoloogilised ja poliitilised mõttemallid ning mitte ainult idapool Külma sõja rajajoont.

James Connelli (Ameerika Ühendriigid) ettekande sisuks oli Vene-Ameerika koostöö nende sõjaväelaste saatuse selgitamisel, kes jäid kadunuks ameeriklaste luurelendudel Nõukogude Liidu mõjusfääris. 1992. aastal loodi sel otstarbel Ameerika Ühendriikide kaitseministeeriumi alluvuses ühine komisjon, mille tööga ise tihedalt seotud ettekandja kirjeldas värvikalt, millise põhjalikkusega viiakse läbi taolisi otsinguid Kamtšatkast ja Jaapani merest Ida-Euroopani. Vene poolelt saadud info abil on õnnestunud läbi viia sajad intervjuud endiste Nõukogude pilootidega, sündmuste võimalike pealtnägijate, ametnike ja vangilaagrite töötajatega, toimunud on välitöid vrakkide otsimisel ning säilmete leidmise korral DNA-analüüsid. Suuresti on selliste otsingute aluseks töö arhiivimaterjalidega, milleks ameeriklastele on võimaldatud juurdepääs muuhulgas suletuse poolest kuulsatele KGB arhiivile ja presidendi arhiivile. Ameeriklased omalt poolt on aidanud otsida näiteks eelmises Afganistani sõjas kadunuks jäänud Nõukogude sõdureid. Connelli hinnangul on koostöö sujunud edukalt – ühe märgina Külma sõja aegse mentaliteedi vähemalt osalisest taandumisest kahe riigi suhetes.

Ometi pole see taandumine üldisemas plaanis kaugeltki täielik ning nii mõneski maailma paigas ei avaldu tänapäeval Külma sõda kaugeltki vaid mineviku pärandi, vaid ka eheda olevikuna. Seda olulisem on omada Külma sõja problemaatikast võimalikult mitmekülget ja seostatud pilti, seostamine on aga alati mõlemasuunaline: piirkondlikul tasandil toimunu selgitamine annab oma panuse Külma sõja kui ülemaailmse kompleksse nähtuse mõistmisse, teisalt kujutab Külma sõda ise endast üht võimalikku raamistikku 20. sajandi teise poole arengute avaramaks tõlgendamiseks väga erinevates geograafilistes ja temaatilistes kontekstides. Nii jagunes ka Läänemere ümbrus selles vastasseisus omakorda mitmeks erineva geopoliitilise reaalsusega arvestama pidanud piirkonnaks. Nende kogemuste kõrvutamise tulemuslikkust nii üksikosade kui ka terviku mõistmise seisukohalt näitas ka toimunud konverents.